

О.С. Кузьмін
м. Житомир

ПАРТИЗАНСЬКИЙ РУХ НА УКРАЇНІ (1941 – 1944 рр.)

В статті порушено важливу проблему безпосередньої участі партизанів України в період тимчасової окупації 1941-1944 рр. Статтю побудовано за принципом співставлення суперечливих думок різних дослідників по даному питанню.

Щодо терміну «партизанський рух» існує декілька суперечливих визначень. Нацистський вермахт з подачі А.Гітлера (Шількгрубера) називав партизанів «бандитами». В зарубіжній історіографії зустрічається термін «мала війна». Й. Сталін умовно його назвав «другий фронт». Дослідники української зарубіжної діаспори – «війна з – за рогу». Можна зустріти й термін «стихійний бунт».

А істина, як завжди, лежить посередині. Всі академічні тлумачники визначають партизанську війну як: «Всенародний, збройний опір існуючому окупаційному режиму». Історія підтверджує найбільшу достовірність цього терміну. Це і:

- війна португало - іспанців проти берберів (XI-XV ст.);
- ірландських «феніїв» проти Англії (XI-XIX ст.);
- голландських «гезів» проти Іспанії (XVI ст.);
- американських колоністів проти англійської корони (XVIII ст.);
- «Герилья» в Іспанії та Латинській Америці (XIX ст.);
- в тій же Іспанії проти режиму Наполеона I в 1808 – 1913 рр.;
- в Греції проти Османської імперії (XVIII-XIX ст.).

Можна наводити ще безліч подібних прикладів. На теренах нашого простору:

- 1611-1612 рр. народне ополчення під проводом К.Мініна і Д.Пожарського проти Польщі;
- 1812 р. проти Наполеона I, коли від Луцька до Чернігова було створено партизанський «кордонний цеп» у 700 км.;
- створення безлічі партизанських загонів під час громадянської війни 1918-1920 рр.;
- нарешті, всенародний рух опору 1941-1944 рр. в тому числі й на території України.

Нас більше всього цікавить саме ця епохальна подія, складовою частиною якої була партизанська боротьба. Серед розмаїття думок з цього приводу варто зачитати декілька її характеристик. Генерал-полковник вермахту Лотар Рендуліч в книзі «Партизанська війна» пише: «Найяскравіше намагання зробити партизанську боротьбу невід'ємною частиною всієї війни проявилось в Росії. Вже в перші її місяці діяльність партизанів стала набувати все більших розмірів». Український професор В.Косик в книзі «Україна і Німеччина у другій світовій війні» пише: «У перші місяці окупації України практично не було жодного радянського руху опору. Крім тих, хто тим чи іншим чином належав до радянської влади. Народ був радий визволенню від гнобительського й диктаторського режиму. Але радянське керівництво при відступі часто залишало в тилу групи солдатів Червоної армії для партизанської діяльності. Інших солдатів закидали десантом. Часто населення допомагало німцям виловлювати їх». Начальник генерального штабу сухопутних військ вермахту генерал-полковник Гальдер на 10-й день початку війни з СРСР писав: «Серйозної уваги заслуговує проблема упокорення тилового району. Лише охоронних військ замало для забезпечення всієї зайнятої території. Доведеться виділити для цього й кілька дивізій зі складу діючої армії».

Якщо слідувати зауваженням безпосередніх учасників війни, навіть німецьким генералам, можна прийти логічного висновку, що партизанська

війна й на теренах України аж ніяк не була «стихийною» або «з –за рогу», а масштабною й організованою.

Доречно зауважити, що до можливості її застосування в СРСР готувалися заздалегідь. Ініціатором підготовки кадрів і матеріально-технічної бази для можливої боротьби в тилу ворога був Нарком військових і морських справ 20-х років М.Фрунзе. Під його керівництвом для такої війни готували фахівців військової справи: мінерів-підричників, радистів, розвідників. З ними проводилися теоретичні заняття з:

- історії партизанського руху;
- основ розвідки;
- мінно-підривної справи;
- засобів зв'язку;
- способів десантування людей і вантажів;
- пересування по ворожим тилам;
- володіння різними видами зброї.

Готувалася й практична база:

- схованки зі зброєю, боєприпасами, спорядженням, продуктами тривалого зберігання;
- конспіративні квартири;
- виготовлялися придатні для партизанської боротьби підривні пристрої. Саме в ці роки сконструйовано міни сповільненої дії, вугільну, керовану по радіо.

В 1933 р. видано «Інструкцію про партизанську боротьбу». Відповідальність за цю справу було покладено на окремий відділ Народного Комісаріату Внутрішніх Справ і Генеральний штаб Червоної Армії.

Спеціальну підготовку проходили командири й політичні кадри майбутніх партизанських загонів. Такі сили готувалися й на Україні в Києві, Харкові, Куп'янську, Криму. Значна кількість з них пройшли практичне випробування в Іспанській війні 1936-1939 рр. На жаль, у 1937-

1938 рр. навчання цих кадрів було призупинено. Бази та схованки з амуніцією ліквідовано.

Організаційно до цієї справи повернулися лише тоді, коли безпосередньо розпочалася війна. 25 червня 1941 р. в м. Новоград-Волинський відбулася нарада з участю Голови Президії Верховної Ради УРСР М. Гречухи та секретарів обкомів партії західних областей з питання організації всенародної боротьби в тилу ворога. 29 червня 1941 р. вийшла Директива Ради Народних Комісарів СРСР і ЦК ВКП(б) з рекомендаціями партійним і радянським органам прифронтних областей чинити опір ворогу. В ній пропонувалося на зайнятій території створювати партизанські загони. Це завдання мали виконати заздалегідь створені підпільні ОК, МК і РК партії. Лише на Житомирщині утворено: основний ОК КП(б)У на чолі з Г.Шелушковим; запасний ОК КП(б)У, очолюваний Т.Гришаном; 3 МК КП(б)У; 36 РК КП(б)У. 30 червня 1941 р. при ЦК КП(б)У створено оперативну групу по організації опору. 5 липня 1941 р. ЦК КП(б)У прийняв Постанову «Про організацію партизанської боротьби і керівництво нею».

В Києві, Харкові, Донецьку, Луганську Сумах, Чернігові, Полтаві створено школи, де готували командирів, зв'язківців, підривників, розвідників тощо.

6 червня 1941 р. Рада Народних Комісарів України і ЦК КП(б)У опублікували звернення до українського народу згуртувати сили в боротьбі з ворогом. Нарешті, 18 червня 1941 р. вийшла Постанова ЦК ВКП(б) «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ».

В цей же день А.Гітлер на черговій нараді заявив: «Росіяни дістали наказ розгорнути партизанську війну в нашому тилу. Це відкриває нові можливості, даючи нам змогу знищувати всіх тих, хто повстає проти нас». При цьому додав: «Я знімаю будь-яку юридичну і моральну відповідальність за знищення бандитів». Пропонувалося за вбивство одного німця розстрілювати 100 заручників.

Таким чином, і радянська сторона готувалася організаційно до ведення партизанської війни, і ворог це добре розумів, готуючи відповідні контрзаходи. Тому, говорити про стихійність не доводиться.

На практиці, партизанську війну на території Радянського Союзу, в тому числі й України, умовно можна розділити на три етапи:

- червень 1941 – грудень 1942 рр. - початковий, пошук раціональних форм боротьби. Саме на цьому етапі можна говорити про деякі елементи стихійності. Але не в розгортанні, а організації;

- січень-серпень 1943 р. – протидія каральним операціям, рейдові походи від 300 до 2 тис. км., напади на гарнізони, стратегічно важливі об'єкти противника. Саме до цього етапу відноситься й загальновідома «рейкова війна»;

- вересень 1943 – жовтень 1944 рр. – бойові дії в смугі наступу радянських фронтів (для України 1-го, 2-го, 3-го й 4-го) і координація партизанських дій з їх штабами.

До грудня 1941 р. для дій в тилу ворога було сформовано 883 загони і до тисячі диверсійних й розвідувальних груп. На жаль, половина з них повернулися за лінію фронту або загинули в боях. Найбільш потужними з них були на Чернігівщині М.Попудренка і В.Єрьоменка. З листопада 1941 р. вони об'єдналися в єдине партизанське з'єднання під загальним керівництвом О.Федорова. В цьому з'єднанні було чотири добре озброєні роти чисельністю у 880 бійців. Воно мало повітряний зв'язок з Великою землею. На Житомирщині таким з'єднанням в Лугино-Коростенському районах було І.Потуржанського.

В основному ж діяли окремі партизанські загони, керівниками яких були начальники відділів міліції, державні й партійні керівники, директори радгоспів, голови колгоспів, директори шкіл, командири винищувальних батальйонів, рідко коли офіцери, які виходили з оточення.

За неповними даними на Україні в їх лавах перебувало до 20 тисяч бійців. У більшості з них бракувало знань і досвіду організації партизанської

боротьби, між загонами не було радіозв'язку. Ситуація ускладнювалася й швидкістю просування німецьких військ та наявною у ворога агентурою.

В районах бойових дій Південного і Південно-Західного фронтів партизани займалися мінуванням доріг, мостів, нападали на окремі підрозділи військ, поширювали листівки серед мирного населення, часто маневрували. Відчувалась нестача зброї, харчів. Їх дії ускладнювалися масовими облавами. Проти партизанів ворог застосовував артилерію, танки, літаки. Лише за 1941 р. проти партизанів України було проведено 10 масштабних операцій. Найбільші з них в районах: Придніпров'я; Кривого Рогу – Каховки – Нікополя; Черкас – Знам'янки; Білої Церкви – Олександрії; 5-ти гірсько-лісових районів Криму; Олевська – Овруча – Лугин Житомирської області.

Найбільш активно партизани діяли в полосі Чернігів – Київ – Житомир. До лютого 1942 р. партизани України :

- розгромили 22 штаби військових частин;
- знешкодили 800 стратегічно важливих об'єктів;
- пустили під укіс 224 ешелони, 500 одиниць бойової техніки;
- підірвали 650 мостів.

До літа 1942 р. (повної окупації України) діяло 716 загонів чисельністю 24,6 тисяч чоловік; 945 винищувальних і розвідувально-диверсійних груп. На території Сумської і Чернігівської областей розпочато формування партизанських з'єднань О.Федорова, С.Ковпака, О.Сабурова, М.Воронцова, які згодом отримають завдання передислокуватися на Правобережну Україну.

Наступив 2-й етап партизанської боротьби. Стало зрозумілим, що партизанських рух потребує централізованого управління.

30 травня 1942 р. створено Центральний штаб партизанського руху (ЦШПР) на чолі з П. Пономаренком й 4 паралельних. З них на Україні УШПР, який очолив Т.Строкач. Він розміщувався в Саратові і мав своїх представників при штабах Південного, Південно-Західного, Воронежського

(згодом 4-х Українських) фронтів. Від них партизани України отримали 45% озброєнь. 55% зброї ще була трофейною.

УШПР направив партизанам Чернігівської, Київської, Житомирської, Рівненської областей 29 організаційних груп. Вони сформували 29 з'єднань й допомогли створити ще 40 окремих партизанських загонів, особовий склад яких становило місцеве населення. Проти них було кинуте 120 тис. регулярних військ. Партизани перейшли до маневрових дій, нападаючи на гарнізони.

В листопаді 1942 р. партизанські з'єднання С.Ковпака, О.Сабурова, О.Федорова з Брянських лісів передислокувалися на Правобережну Україну, подолавши з боями кожне до 800 км. через Сумську, Чернігівську, Гомельську, Поліську, Київську, Житомирську області.

В боротьбі з ними ворог перейшов до фізичного знищення місцевого цивільного населення. Лише на території Житомирської області за роки окупації було розстріляно, закатовано 220 тис. мирного населення, підпільників, військовополонених. Разом з тим, партизани України за 1942 р. в боях знищили 50 тис. живої сили противника.

1943 р. виявився переломним. Наступив третій етап партизанської боротьби. Адже червень – листопад 1943 р. – це був період Курської, Дніпровської стратегічно наступальних битв Радянської Армії та визволення Лівобережної України.

Партизани зі ставки УШПР в Саратові отримали завдання здійснити «рейкову війну». До цієї операції було залучено 29 з'єднань і 138 місцевих партизанських загонів. Для з'єднань Саратовська школа заздалегідь підготувала необхідну кількість начальників штабів, політпрацівників, радистів, підривників, кореспондентів.

За вказаний період партизани України здійснили 1912 нападів на об'єкти противника. В ході «рейкової війни» паралізовано Шепетівський, Ковельський, Здолбунівський, Коростенський, Сарненський, Фастівський залізничні вузли. Припинено рух поїздів на дільницях Ковель – Сарни –

Коростень, Ковель – Шепетівка – Бердичів. З 5-ти тис. км. залізничних колій України паралізовано 3600 км. (72%). При цьому пущено під укіс 3666 ешелонів.

На весну 1943 р. 9 районів Житомирської області (Базарський, Народицький, Овруцький, Словечанський, Олевський, Лугинський, Ємільчинський, Барашівський, Городницький) входили до краю, де ініціативою повністю володіли партизани. Чотири п'ятих території області по лінії Романів- Житомир- Коростишів – Брусилів входила до зони активних партизанських дій. В травні 1943 р. в с.Майдан-Копищенський Олевського району, а в червні в с.Ігнатпіль Овруцького району проведено дві наради підпільного ЦК КП(б)У, на яких були присутні секретар ЦК КП(б)У Д.Коротченко, начальник УШПР Т.Строкач, командири та комісари 9-ти партизанських з'єднань Житомирщини. Серед них: В.Бегма, Л.Бугаєнко, Д.Бурченко, Я.Мельник, С.Маликов (секретар підпільного ОК КП(б)У другого складу), С.Ковпак, О.Сабуров, О.Федоров, С.Руднєв. На нарадах розроблено оперативний план дій партизан на літньо-осінній період.

Внаслідок «рейкової війни» на Житомирщині блоковано стратегічно важливі залізничні вузли Коростень, Овруч, Житомир, Бердичів. Під час Курської битви залізниці Овруч – Житомир – Бердичів, Коростень – Новоград-Волинський – Шепетівка, Козятин – Бердичів – Шепетівка, Козятин – Фастів, Житомир – Фастів були під контролем партизан. З приводу цього начальник поліції і безпеки СД на Україні доповідав у Берлін, що в Київському, Чернігівському, Житомирському, Рівненському округах значна частина областей підпала під контроль партизан.

Проти партизанів німці зняли з фронту 30 дивізій. Лише на Житомирщині проведено 2 каральні операції з залученням до 70 тисяч солдатів та офіцерів. Проти блокованих партизанів Криму німці провели 25 бойових операцій. В цих боях загинуло до 1,2 тис. народних месників.

Наступною ефективною формою партизанської боротьби на цьому етапі були їх безперервні рейди по тилах противника. Варто назвати найбільш тривалі з них:

- лютий – березень 1943 р. Степовий рейд по 8-ми областям України кавалерійського з'єднання М.Наумова протяжністю 2400 км.;
- липень 1943 р. рейд Вінницького партизанського з'єднання Я.Мельника у напрямку Жмеринка – Козятин поблизу ставки Гітлера «Вервольф»;
- червень – вересень 1943 р. Карпатський рейд з'єднання С.Ковпака;
- лютий – березень 1943 р. рейд з'єднання О.Федорова до Ковельського залізничного вузла;
- постійні маневрування по Житомирській області загонів з'єднання С.Маликова.

На грудень 1943 – вересень 1944 рр. рейди вже стали нормою партизанської боротьби і доходили до прикордоння з сусідніми з Україною державами. Крім того, партизани надали штабам наступаючих військ Радянської Армії до 3-х тисяч радіо донесень про комунікації ворога. Тобто, цей період характерний тісною взаємодією з наступаючими військами.

Підсумовуючи загальні здобутки українських партизан можна навести наступні офіційні дані:

- знищено, поранено, взято в полон до 1,6 млн. живої сили противника, що склало 6% армії вермахту. З них 67 генералів;
- розгромлено 467 гарнізонів;
- виведено з ладу 1566 танків, бронемашин, збито 211 літаків, що дорівнювало озброєнню 5-ти дивізій;
- зірвано 607 залізничних і 1,5 тис. шосейних мостів;
- пущено під укіс 4959 потягів.

За 1941 – 1944 рр. загальна чисельність партизанів України склала 200 тис. бійців. На 98 тис. з них є документально оформлені документи. Втрати партизанів у боях склали за 1941 – 1942 рр. до 40 тис., у 1943 – 1944 рр. – 21

тисячу особового складу. Ще до 8 тис. померли від ран, розстріляно, пропали без вісті.

За соціальним станом це були: 48% - селяни; 35% - робітники; 18% - службовці та представники творчої й технічної інтелігенції.

За партійною належністю: 14% - комуністи й кандидати в члени партії; 20% - комсомольці; 66% - безпартійні. Десантовані в партизанські лави з Великої землі за направленням Народного Комісаріату Внутрішніх Справ та УШПР склали 16% їх особового складу. Інші 84% становило місцеве населення.

У партизанських лавах України воювали представники 62 національностей. Серед них українці становили 50%, росіяни – 23, білоруси – 6, поляки – 2, євреї – 1, казахи і вірмени – 0,6, татари й азербайджанці – 0,5, грузини – 0,3, узбеки – 0,2, осетини і молдавани – по 0,1, киргизи – 0,07, вихідці з Дагестану (аварці, кунаки, лаки) – 0,04, башкири – 0,02, латиші – 0,01. У з'єднаннях та загонах билися з ворогом і представники інших народів СРСР, а також німці, італійці, фіни, болгари, австрійці, іспанці, китайці, корейці, чехи, словаки, монголи тощо. Наприклад, лише в партизанських з'єднаннях, що діяли на Житомирщині, А.Грабчака, С.Маликова, М.Наумова, О.Сабурова, І.Скубка воювали: азербайджанці – 31, адигейці – 2, абхазці – 6, авары – 1, асирійці – 1, башкири – 10, білоруси - 1328 (7%), вірмени – 359, грузини – 82, греки – 10, дагестанці – 4, євреї – 241, казахи – 110, киргизи – 25, комі – 3, кабардинці – 11, калмики – 8, карачаївці – 1, каракалпаки – 1, карели – 2, латиші – 3, литовці – 5, лезгини – 7, ланці – 1, молдавани – 6, мордва – 26, мад'яри – 21, марі – 6, німці – 7, осетини – 35, поляки – 880 (4,7%), росіяни – 3190 (16,9%), румуни – 6, словаки – 66, серби – 22, туркмени – 7, татари – 60, таджики – 10, угорці – 29, українці – 12071 (64%), узбеки – 77, удмурти – 7, французи – 3, хакаси – 1, хорвати – 1, цигани – 2, чувашы – 23, черкеси – 10, чеченці – 9, чехи – 5, югослави – 20. Серед них члени партії становили 10,6%, комсомольці – 18,2%, безпартійні – 71,2%.

За віковим станом : від 14 до 31 року – 61%, від 31 до 40 років – 28%, від 40 до 50 років – 10%, старше 50-ти – 1%.

35 тисяч партизанів України нагороджено орденами і медалями. Медаллю «Партизан Вітчизняної війни» 1-го ступеня та «Партизан Вітчизняної війни» II-го ступеня нагороджено 2010 житомирян. За бойову майстерність командирам партизанських формувань С.Ковпаку, О.Федорову, О.Сабурову, М.Наумову, В.Бегмі, комісару С.Рудневу присвоєно військове звання генерал-майора. Україна дала 95 Героїв Радянського Союзу з партизанських лав. За бойові дії на Житомирщині звання Героїв Радянського Союзу двічі отримали С.Ковпак і О.Федоров. Звання Героїв Радянського Союзу удостоєно командирів з'єднань А.Грабчака, М.Наумова, О.Сабурова, П.Вершигору, комісара С.Руднева, командирів партизанських загонів Я.Налепку (Репніна), К.Ареф'єва, В.Фількова, В.Тимошука, Є.Мірковського, а також – Г.Шелушкова, О.Бородія, П.Тараскіна, Н.Сосніну, І.Бугайченка, Я.Батюка, В.Сергієнка, які паралельно з підпільною роботою тримали тісний зв'язок з партизанами й приймали участь у формуванні місцевих загонів, поповненні їх лав народними месниками.

Джерела та література:

1. ДАЖО. Ф. 2636, оп.1. спр.136. Списки советских воинов и партизан, погибших во время Великой Отечественной войны и их захоронениях.
2. Залеський І.А. В партизанських краях і зонах.- К.: 1972.
3. Коваль М.У. У горнилі війни. – К.: 1972.
4. Кучер В.І. Партизанські краї і зони на Україні в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.)- К.: 1974.
5. Памятники Великой Отечественной войны. – М.: 1975.
6. Сабуров А.Н. У друзей одни дороги. – К.: 1963.
7. Супруненко Н.И. Украина в годы Великой Отечественной войны Советского СЧоюза (1941-1945) –К.: 1966.

8. Україна партизанська. 1941-1945. –К.: 2001.

9. Яценко В.Д. Комсомольці України в партизанських лавах (1941-1945)-
Харків, 1968.